

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazma hüququnda

**AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS
LİŊVOKULTUROLOGİYASINDA “AİLƏ” KONSEPTİ**

İxtisas: 5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Elm sahəsi: filologiya

İddiaçı: **Sevinc İslam qızı Əhmədova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı - 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin İngilis dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Cəfər Əsəd oğlu Cəfərov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Gülçöhrə Babaəli qızı Aliyeva

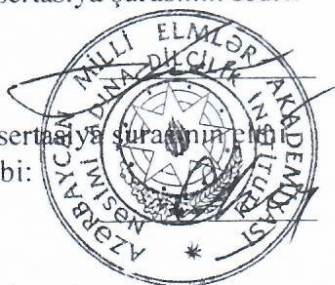
Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Bahar Cumay qızı Cəfərova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Fidan Vaqif qızı Salayeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Aytən Yunis qızı Hacıyeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, dosent
Gülsüm İsrafil qızı Hüseynova

GİRİŞ

Konsept məfhumu insanın mental dünyasına, yəni mədəniyyətə və tarixə yaxındır və bu səbəbdən spesifik xarakter daşıyır. Konseptlər xalqın düşüncəsində yaşayan kollektiv irsdir, onun mənəvi mədəniyyətidir. Məhz bu səbəbdən kollektiv şüur konstantların, yəni daimi, yaxud uzun müddət mövcud olan konseptlərin qoruyucusu kimi çıxış edir.

Linqvokulturologiyada konsept anlayışı kifayət qədər geniş sahəni əhatə edir. Konseptin tərkib hissələrinə dil vahidlərinin bütün leksik və qrammatik mənaları daxildir. Konseptin başlıca əlaməti onun mentallığı ilə əsaslandırılır. Hər bir mental xüsusiyyətə malik olan dəyərlər kimi, konseptlər də təxəyyül məhsuludur.

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi aşağıdakılarla müəyyən edilir: 1) “ailə” konsepti insan davranışının mühüm istiqamətləri sırasına daxildir və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin psixologiyasında aparıcı konseptlərdən biridir; 2) frazeologizmlərin, atalar sözləri və məsəllərin, obrazlı ifadələrin milli-linqvistik özünəməxsusluqlarını aşkar etmək və bu konseptin xüsusiyyətlərini Azərbaycan və ingilis etnomədəniyyətindəki konseptlə analoji xüsusiyyətlər əsasında müqayisə etmək “qohumluq münasibətləri” semantik sahəsi materialında ingilis dil cəmiyyətinin dəyərlər sisteminin prioritetlərini daha aydın təsvir etməyə imkan verir; 3) “ailə” semantik sahəsinin situasiya semantikasına baxımından nisbətən az təhlil olunmasıdır. Bununla belə, bu təsvir üsulu verilmiş obyektin gələcəkdə də tədqiq edilməsi üçün yeni perspektivlər açır.

Son dövrlər Avropa dilçiliyində, rusistikada və türkologiyada koqnitiv dilçilik istiqamət tədqiqatlarının genişləndiyi müşahidə edilməkdədir. O, cümlədən sahə dilçiliyi ayrı-ayrı sahələrin araşdırılması, tədqiq olunması müasir dövrümüzdə prioritet təşkil etməkdədir. Koqnitiv dilçiliyin inkişaf etməsi və bununla bağlı dil problemlərinə birbaşa və dolaylı yanaşma tendensiyaları güclənməkdədir. Rus dilçiliyinə nəzər saldıqda şahidi oluruq ki, onlarda psixo linqvistika və sosial linqvistika əsaslı tədqiqatlar kifayət qədər aparılmış və maraqlı elmi nəticələr əldə edilmişdir.

Burada A.Vejbitskaya, V.Kolesov, V.İ.Karasik, Y.S.Stepanov, M.V.Pimenov və digər tədqiqatçıların adlarını qeyd etmək olar. Müşahidələr nəticəsində məlum olmuşdur ki, həm Avropa, həm də rus dilçiliyində dildəki ən mühüm konseptlər, o cümlədən ailə konsepti kifayət qədər geniş tədqiq olunmuşdur. Ancaq Azərbaycan dilçiliyində M.Adilov, F.Ağayeva, Z.Verdiyeva, F.Veysəlli, A.Balayev, A.Məmmədov və başqaları qoyulan problemə az-çox toxunsalarda, beləki ailə konseptinin sistemli araşdırılmasına rast gəlmirik. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, ailə konsepti digər konseptlərlə müqayisədə daha məştblı, çox yönlü, tutumlu, spesifik və geniş tədqiqata ehtiyacı olan konseptlərdəndir. Eyni zamanda ailə konseptinin linqvososial və linqvokulturoloji, o cümlədən konkret linqvistik konturlarının Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında araşdırılması indiyə kimi aktual bir problem kimi öz həllini gözləyir. Yuxarıda qeyd etdiklərimiz və etmədiklərimiz bir daha sübut edir ki, tədqiqatın mövzusu kifayət qədər maraqlıdır və aktualıq kəsb edir.

Tədqiqatın aktualığı Azərbaycan və ingilis dillərinin konsept sferasında linqvistik tədqiqatlara digər sahələri (etnoqrafiya, folklor, tarix, ədəbiyyat və s.) cəlb etməklə ailə konseptinin tədqiqi, bu dillərin dünya dil mənzərəsində ailə, nəzəri struktur bazasını yaratmaq və hər iki dildə bu konseptin modelini formalaşdırmaq prinsipləri önə çıxır.

Fərqli xalqlara məxsus konseptlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin qanunauyğunluqlarını müəyyən etmək bu tədqiqatı zənginləşdirən amillərdən biridir.

Tədqiqatın obyektı Azərbaycan və ingilis dillərinin linqvokulturoloji və linqvososioloji aspektində dayanan “sahə” və “konsept” anlayışlarıdır və bunun əsasında “ailə” konsepti qohumluq münasibətləri” semantik sahəsinə aid leksik və frazeoloji vahidlərin desiqnasiyası üçün xidmət edən Azərbaycan və ingilis dil vasitələridir. Dünyanın dil mənzərəsində ailə konseptini ifadə edən dil elementlərinin bədii ədəbiyyat, folklor, etnopsixoloji və tarixi baxımdan tədqiqi maraq doğurur. Ümumi liqvistikanın inkişafında böyük nailiyyətlərə yol açılmasının səbəblərindən biri də dilin

tədqiqində onun bir çox fərqli fenomenlərlə əlaqələndirilməsidir.

Dünyanın dil mənzərəsində ailə konseptini formalaşdıran dil elementləri anlayış tərz, adət-ənənələri, etnopsixologiyası ilə bağlı olduğu üçün sistemli araşdırma tələb edən tədqiqat obyektidir.

Tədqiqatın predmeti Azərbaycan və ingilis dillərindəki semantik sahə vahidlərinin konnotativ məzmununun spesifik xüsusiyyətləri və “ailə” konseptində əks olunmuş “qohumluq münasibətlərində” və bu münasibətlər kontekstində meydana çıxan psixolinqvistik və sosiolinqvistik cəhətlərin meydana çıxması mühüm rol oynayır. Antrosentrik elmi paradıqmada dilçiliyin əsas diqqət mərkəzində insanın idrak fəaliyyəti dayanır. “Konsept” qlobal fikir vahididir. Bir fikir vahidi kimi “AİLƏ” sözünü araşdırmanın predmeti seçmişik.

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan və ingilis dillərində “ailə” konsepti linqvomədəni, linqvokoqnitiv təsvirinin yaradılmasından ibarətdir.

Qarşıya qoyulmuş məqsədlə əlaqədar olaraq aşağıdakı **vəzifələr** irəli sürülmüşdür:

- Dilçilikdə “ailə” anlayışının əsaslarını göstərmək;
- Azərbaycan və ingilis dillərində “ailə” linqvomədəni konseptinin əsas əlamətlərini müəyyən etmək;
- Azərbaycan və ingilis dillərində ailə konsepti fonunda gender münasibətlərinin linqvistik əsaslarını müəyyənləşdirmək;
- verilmiş konseptin Azərbaycan və ingilis dil şüurunda və verbal təcəssümündə freym modelini yaratmaq;
- “Ailə” konseptinin Azərbaycan və ingilis linqvomədəniyyətinə etnospesifikasını aşkar etmək;
- Azərbaycan və ingilis dillərində ailə konseptinin etnolinqvistik xüsusiyyətlərini müəyyən etmək.

Tədqiqatın metodları: interpretativ analiz, lüğət definisiyalarının təhlili, komponent və kəmiyyət təhlilinin elementləri, həmçinin oppozitiv təhlil, komponent təhlil və kontekstoloji (distributiv) təhlil.

Müdafiyyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

1. “Ailə” sferasını təşkil edən konseptlər özündə ingilis və Azərbaycan linqvomədəniyyəti çərçivəsində milli spesifikaya malik

bir sıra konnotasiyaları ehtiva edir.

2. “Ailə” konsepti anlayışında “qohumluq münasibətləri” konseptosferası qohumluq terminlərindən, həmçinin ev, ailə, qan qohumluğu münasibətləri və evlilikdə qohumluqla bağlı kollektiv təsəvvürlərə aid sözlərdən ibarət olan Azərbaycan və ingilis semantik sahəsində öz əksini tapır.

3. Azərbaycan və ingilis dillərində qohumluq münasibətlərinin mahiyyəti ingilis mədəni koduna daxil olan metaforik məcazi sıra vasitəsilə ifadə olunur.

4. İngilis linqvomədəniyyətində ailə münasibətlərinin metaforikası ingilis ailə quruluşunun əhəmiyyətli dərəcədə konservatizmindən və tradisionalizmindən xəbər verir.

5. Qohumluq terminlərinin semantik xüsusiyyətlərindən məlum olur ki, “ailə” konsepti nuklear ailəyə xas olan ən yaxın və doğma münasibətlərdən ibarətdir. Eyni zamanda, digər qohumluq münasibətləri daha çox “klan” konseptinə daxildir. Beləliklə, qohumluq dərəcələrinin qradasiyası açıq izlənilir və bu, öz növbəsində, leksik semantikada öz əksini tapır.

Dissertasiya işinin elmi yeniliyi konseptin milli xüsusiyyətlərinin təsvirindən və əsas əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsindən, bu konseptin ingilis linqvomədəniyyətində (Azərbaycan linqvomədəniyyəti fonunda), Böyük Britaniyanın territorial etnoslarında ifadə xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ilə leksik, frazeoloji sistemləri materialında ümumi və fərdi xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti dissertasiya işinin dil semantikasının öyrənilməsinə və etnomədəniyyəti təşkil edən dilin idiomatik xüsusiyyətlərini aşkar edərək və “ailə” konsepti çərçivəsində semlər kompleksinin mövcudluğunun müxtəlifliyini təqdim edərək mədəniyyətlərarası ünsiyyətin optimizasiya problemlərinin həlli sahəsinə, koqnitiv linqvistika, etimologiya, linqvokulturologiya sahələrində gələcək tədqiqatlara verdiyi töhfədən ibarətdir. Verilmiş konseptin linqvistik mahiyyətinin tədqiqi semasiologiya, üslubiyyat, psixolinqvistika və linqvokulturologiyanın kəsişməsində yaranan semantik əlamətlərinin analizinə

kompleks yanaşmanın gələcəkdə işlənilib hazırlanmasına yardımçı olur.

Dissertasiya işinin praktiki əhəmiyyəti:

1. Hər bir dildə xalqın təcrübəsi özünəməxsus şəkildə təzahür edir; dil vahidlərinin mənaları insanların, bu və ya digər linqvomədəniyyət daşıyıcılarının dünyagörüşünə və davranışına təsir edir; linqvomədəniyyətin vahidi kimi konsept qəbul olunmuşdur (V.Humboldt, E.V.Babayeva, A.Vejbitskaya, S.Q.Vorkaçev, T.V.Yevsükova, V.İ.Karasik, V.V.Kolesov, N.A.Krasavskiy, V.V.Krasnıx, M.V.Pimenov, Q.Q.Slışkin, Y.S.Stepanov, E. Sepir, B.Uorf, A.D.Şmelev).

2. Sözlərin assosiativ xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi konseptlərin lüğət definisiyalarında öz əksini tapmayan gizli mənalarını aşkar etməyə imkan verir (Y.İ. Qoroşko, A.A.Zalevskaya, Y.N.Karaulov, Y.V.Kruşevskiy, İ.A. Sterpin, N.V.Ufimtseva, G.R.Kiss, M.Lykke Nielsen, P.Reisner).

Tədqiqatın nəticələrindən iki dilli lüğətlərin və frazeoloji lüğətlərin hazırlanmasında da istifadə etmək olar.

Dissertasiyanın aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas məzmunu və nəticələri barədə müxtəlif toplularda məqalə çap edilmiş, elmi konfranslarda mövzu ilə bağlı məruzələr edilmişdir.

Dissertasiyanın yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin İngilis dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Giriş 5 səhifə, I fəsil 42 səhifə, II fəsil 32 səhifə, III fəsil 36 səhifə, nəticə 4 səhifə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 14 səhifə ibarət olmaqla, dissertasiyanın ümumi həcmi 131 səhifə, 213, 857 işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar

müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobeasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın birinci fəslı **“Linqvokulturoloji konseptlərin verballaşması tədqiqatlarının nəzəri əsasları”** adlanır. Müasir linqvistikada konsept problemi tədqiqat üçün ən aktual və perspektivli sahələr sırasına daxildir. Konsept nəzəriyyəsi barədə vahid fikrin mövcud olmamasına baxmayaraq, aşağıdakı hallar ümumi qəbul edilmiş hesab edilir: konseptin şüura aid olması, onun dildə (heç olmasa qismən) obyektivasiyası; anlayışdan fərqli olaraq onun tərkibinə ancaq təsviri-klassifikasiya deyil, həm də hissi-iradi və obrazlı-empirik xarakteristikaların da daxil olunması. Konsept müasir linqvistikada variasiyalı şəkildə başa düşülür və onun öyrənilməsinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Biz konsept problemi üzrə müxtəlif baxış bucaqlarını müqayisə edərək və materialımızın spesifikasiyasını nəzərə alaraq işimizdə konseptlərin öyrənilməsinə olan linqvomədəni və linqvokoqnitiv yanaşmaları birləşdirməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

Bu fəsil dörd yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsil **“Ailə” konseptinin linqvokulturoloji tədqiqi**” adlanır. Bu yarımfəsildə biz “ailə” linqvomədəni konseptini nəzərdən keçiririk və konseptin izah edilməsində D.S.Lixaçovun nöqtəyi-nəzərinə əsaslanırıq. Konseptlərin mənası dedikdə, onun sözləri ilə desək: “ünsiyyəti asanlaşdırən, insanla və onun milli mənsubiyyət, mədəni, ixtisas, yaş və digər təcrübələri ilə sıx əlaqədə olan bəzi məna yerdəyişmələri, məndə gizlədilmiş “əvəzləyicilər” və mənanın bəzi “imkanları” başa düşülür. V.İ.Karasıkdən sonra biz də konseptləri ilkin mədəni törəmələr, söz mənalarının obyektiv əksi, müəyyən mənaya malik olan və buna görə də insan həyatının müxtəlif sferalarına translyasiya edilən, məsələn, ən çox rast gəlinən, dünyanı öyrənmə vasitələrindən biri olan anlayışın üstünlük təşkil etdiyi sfera (elm), obrazlılığın üstünlük təşkil etdiyi sfera (incəsənət) və fəaliyyətin üstünlük təşkil etdiyi sfera (məişət həyatı) hesab etməyi təklif edirik. Ş.Namazova

konseptdən danışıqda "mədəni şərtlənmiş" ifadəsini işlədir. Tədqiqatçı göstərir ki, bu ifadə altında "bir insan şüurunda yaranıb, dil və qeyri-dil vasitələri ilə çatdırıldıqda digər insanın şüurunda canlandırılan və ya tanınan anlayış, təsəvvür, təəssürat və s. nəzərdə tutulur"¹. Onun fikrincə, aktivləşməyən konseptin mövcudluğu potensialdır. Bu isə konseptin "təzahürü" üçün onun aktivləşməsinin, yəni dil (qeyri-dil) vasitələri ilə realizə olunmasının gərəkli olduğunu sübut edir.

Tədqiqatçılar tərəfindən konseptin modelləşdirilməsi üçün konseptə nisbətən daha dəqiq struktura malik olan koqnitivistikanın ənənəvi vahidlərindən (freym, ssenari, skript və s.) istifadə oluna bilər. Biz dissertasiya işində leksik materialın sistemləşdirilməsi və "ailə" konseptinin modelləşdirilməsi üçün freym strukturundan istifadə edirik. "Konseptlər idealdır və şüur əsasında insanın şəxsi, hissi təcrübəsinin bazası üzərində formalaşan, fərdi hissi obrazlar olan universal predmet kodu kimi kodlaşırlar. Obrazlar isə konkretir, lakin onlar mücərrədləşərək hissi obrazdan təfəkkür obrazına çevrilə bilirlər"².

Məlum olduğu kimi, "ailə" konsepti əslində universal model olaraq qohumluq münasibətləri sistemində (ümumbəşəri aspekt) özünü nümayiş etdirir və dəyərlər potensialına malik dünyagörüşünün əsasını təşkil edir (etnik, rus aspekti). Ətraf dünyanın canlı və cansız əşyaları, maddələri bu konseptin məzmun əlamətləri kimi çıxış edir.

Məlumdur ki, konsept linqvokulturologiyanın obyektidir. Linqvokulturologiyanın əsas müddəalarını konsept yaradır. Hər bir konsept linqvokulturoloji modelləri əmələ gətirir. "Ailə" konseptinin də universal, mədəni, subkultur və s. layları özünü göstərir. "Ailə" sözünün mədəni-koqnitiv potensialı, bu konseptin inkişafı onun prototip mənalarını üzə çıxarır.

---

¹ Namazova, Ş. Koqnitiv dilçilikdə "konsept" məsələsinə müasir yanaşmalar // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2015. №2, – s. 34-36.

² Veysəlli, F.Y. Dilçiliyin əsasları / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2013. – s. 108.

Ailə konseptinin linqvokulturoloji xarakteristikası dil şəxsiyyəti, kommunikativ fəaliyyət sahələri ilə bağlıdır. İnsanların ailə haqqında təsəvvürlərini, psixologiyasını dərinlən öyrənmək dil və mədəniyyətlərin xarakterik əlamətlərindəndir.

Dissertasiyanın birinci fəslinin ikinci yarımfəslə **“Ailə” konsepti semantik münasibətlər çərçivəsində** adlanır. “Ailə” konseptinin semantizasiyası izahlı lüğətlərdə belə verilmişdir:

Ailə (ər.) 1. Ata-anadan, uşaqlardan, nəvələrdən və yaxın qohumlardan ibarət olub, bir yerdə yaşayan adamların hamısı; külfət. Ailə başçısı. Ailə saxlamaq. Ailə üzvü. Ailə tərbiyəsi. Ailə həyatı. Ailə vəziyyəti – (Qətibə. Ailəmizə üz verən böyük və bədbəxt faciələri sizə bildirməyə məcbur oldum. M.S.Ordubadı. Atılmış zəhmətə on dörd yaşında, Bir böyük ailə vardı başında. A. İldırım.; Ailənin başqa üzvləri də sakit və altdan-altdan gah Şəmsiyyəyə, gah Səlimyyəyə baxır. M.İbrahimov).

“Ailə” konseptinin metaforik universal modelləri: Çox mehriban bir ailə kimi yaşamışq.

“Ailə” konseptinin terminoloji mənasını ehtiva edən modellər: Zoologiya elmində; Bir erkəklə bir və ya bir neçə dişidən ibarət heyvan dəstəsi. Arı ailəsi. Qarışqa ailəsi.

Dilçilik elmində: Mənşəcə bir olan dillər qrupu. Türk dilləri ailəsi. Hind-Avropa dilləri ailəsi. Pedaqogika elmində: Tərbiyənin bir növü kimi: Ailə tərbiyəsi.

“Ailə” konseptinin söz yaradıcılığı modelləri:

Ailəbaz (ər. ailə və fars. baz) düzəltmə sözü təsəvvürdə: Bu tərkib və struktur ümumi mənafeyi deyil, birinci növbədə öz qohum və yaxınlarının mənafeyini güdən (adam).

“Ailəbazlıq” sözü təsəvvürdə: Ümumi mənafeyin ziddinə olaraq, ilk növbədə, öz qohumlarının və yaxın adamlarının mənafeyini güdən.

“Ailəcanlı” mürəkkəb sözü təsəvvürdə: Öz ailəsini çox sevən, onun qeydinə qalan, ailəsinə yaxşı baxan. Həmişə evcanlı, ailəcanlı Kişilər xoş gəlir çox qadınlara. M.Araz.

“Ailəçilik” düzəltmə sözü təsəvvürdə: Bax onun sinonimi olan “ailəpərəstlik” sözünə. Bu konseptin metaforik anlamı belədir: “Bir

işin öz mənfəətinə, xəlvəti və öz yaxın adamlarının məhdud çərçivəsi içərisində aparılması, həll edilməsi; qohumbazlıq, dostbazlıq (mənfə mənada işlənilir). İşdə ailəçiliyə yol verilməməlidir. Məsələn ailəçilik yolu ilə həll etmək olmaz”.

“Ailəli” düzəltmə sözü təsəvvürdə: ailəsi olan, külfəti olan, arvad-uşağı olan, evli. Ailəsi olan.

“Ailəvi” düzəltmə sözü təsəvvürdə: ailəyə mənsub, ancaq ailəyə məxsus.

Ailə konsepti universal əhəmiyyətli konseptlərə aid olaraq, özü-özlüyündə ailə fenomeni anlayışını həm ümumbəşər, həm də milli-spesifik təsəvvür baxımından əks etdirir. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, Azərbaycan dilində ailə leksemının semantik yükü genişdir.

“Ailə” konseptinin ifadə imkanları da genişdir:

1) ailə konseptinin sözlə ifadəsi: Sözlə bildirilən konseptlər (təsəvvürlər). Sözlün mənalı həmin kateqoriyalar üçün təsəvvürlərlə üst-üstə düşür. Məsələn: ailə, ailəli, ailəbaz, ailəlik, ailəcanlı, ailəvi və s.

2) ailə konseptinin söz birləşməsi ilə ifadəsi: ailə üzvləri, ailə mədəniyyəti, mənim ailəm, ailə podratı, ailəvi istirahət, ailə imici və s.

3) ailə konseptinin cümlə ilə ifadəsi: Sizin ailəniz böyükdürmü?- Mənim ailəm balacadır. Mənim iki uşağım: oğlum və qızım var. Mənim ailəm üç nəfərdən (beş nəfər) ibarətdir.

4) ailə konseptinin mətnlə ifadəsi: Ailəmiz xoşbəxtdir. Bu xoşbəxtlik ailəmizin mehribanlıığı, bir-birinə münasibətində yaranmışdır. Atam da, anam da həkimdir. Onlar xalqımızın sağlamlığı keşiyində dayanıblar. Biz də böyüyəndə həkim olmaq fikrindəyik.

Dissertasiyanın birinci fəslinin üçüncü yarımfəslili **“Azərbaycan və ingilis konsept məkanında “ailə” konsepti”** adlanır. Dilçiliyin müasir koqnitiv paradiqması bir neçə anlayışı aktuallaşdırdı, özü də ənənəvi anlayış və terminlərin aktuallaşması çox zaman onların yenidən idrakı və dərki ilə müşayiət olunur. Bu cür paradiqmatik yenidən dərk, ilk növbədə, *konsept* termininə aiddir. Bu terminə müasir tədqiqatlarda tez-tez rast gəlinir, onu yeni bir anlayış kimi görmək mümkün olmasa da, birmənalı qəbul etmək

də kifayət qədər çətindir. XX əsrin əvvəllərində yaşamış rus filosofu S.A.Askoldov “Konsept və söz” adlı məqaləsinin lap əvvəlində yazır: *“Ümumi konsept və anlayışların təbiəti məsələsi - universalilərin orta əsrlər terminologiyasına görə - növbədə gözləyən, ancaq öz mərkəzi maddəsi etibarilə, demək olar ki, toxunulmamış köhnə məsələdir”*³.

Müasir koqnitiv dilçilikdə *konsept* termini *anlayış* termini ilə eyniyyət təşkil etmir. Əgər *anlayış* öz məzmununu dəyişməyərək, bu gün də terminoloji mənada bütün əşyalar sinfinə aid edilən mühüm əlamətlərin məcmusunu bildirirsə, konsept xalqın bu və ya digər fenomen haqqındakı mədəni və tarixi-mədəni təsəvvürləri ilə əlaqələnməyə başlayıb. Məhz buna görə də konsept milli mentalitetin vacib fraqmentinə çevrilir. Hesab edilir ki, konseptlər (konsept məzmunu) tamamən (qalıqsız) reallaşa, dildə təmsil oluna bilməz. Konseptual məzmunun hansısa qalığı ifadə edilməmiş qalacaqdır. O, eyni dilin və mədəniyyətin daşıyıcılarını emosiyalar, əşyaların dərinədən qəbul edilməsi, o cümlədən dünyaya münasibət səviyyəsində birləşdirir.

Dissertasiyanın birinci fəslinin dördüncü yarım fəslisi **“Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik-semantik və frazeoloji sistemlərində “ailə” konsepti”** adlanır. Tarixən bizə məlum olan dövrdə insan cəmiyyəti üçün ən mühüm anlayışlardan biri “ailə” anlayışı olmuşdur. Ailə haqqında onun cəmiyyət üçün əhəmiyyətini, onun yaradılması və möhkəmləndirilməsi zərurətini qabardan bir çox fikir və sitatlar göstərmək olar. Bu təsəvvürlər universal ümumbəşəri xarakter daşıyır. Amma ailə haqqında universal təsəvvürlərlə yanaşı, ayrı-ayrı xalqların tarixi-mədəni təsəvvürləri də var. Bu təsəvvürlər müxtəlif leksik-frazeoloji vasitələrdə, atalar sözləri və deyimlərdə, şifahi xalq ədəbiyyatı əsərlərində dağınıq şəkildə öz əksini tapıb. Konseptin dünyanın dil mərkəzinin fraqmentinin və milli mentalitetin əsasında (leksemlər kimi) mühüm əlamətlər sistemi durur, ancaq konseptual məzmun fərqli mənə daşıyır və aktuallaşsan,

---

³ Аскольдов, С.А. Концепт и слово // – Ленинград: Русская речь. Сборники под редакцией Л. В. Щербы. Новая серия. II, – 1928. – с. 31.

ya da aktivləşdirilən leksik işarə və ya vəziyyət/ situasiya (nitqin nitqdən kənar vəziyyətinin konsituasiyası) təşkil edir. Dünyanın dil mənzərəsinin və milli mentalitetin fraqmenti olan konseptin əsasını isə (leksem kimi) başlıca əlamətlər sistemi təşkil edir, lakin konseptual məzmun prinsipial olaraq fərqli xarakter daşıyır, o, leksik işarə və ya situasiya (nitqdənkənar nitq vəziyyəti kimi konsituasiya) tərəfindən aktivləşdirilən və ya aktivləşən assosiasiyalar sistemindən ibarətdir. Araşdırmaçıların fikrincə, aktivləşdirmənin toxunduğu fenomenlər sisteminə həm verbal, həm də verbal olmayan vasitələr daxildir. Dil siqnalları dil strukturlarını oyatdığı hallarda representativ aktivləşdirmə səviyyəsi bura daxil olur. Referensial səviyyə isə verbal siqnalların qeyri-verbal strukturları aktivləşdirməsi və ya əksinə olan zaman işə düşür. Və nəhayət, assosiativ səviyyədə söz həm verbal, həm də qeyri-verbal surətlərlə assosiasiya olunur.

Beləliklə, mental vahid olan və etnosun kollektiv şüurunu xarakterizə edən konsept dil vahidlərində yalnızca verballaşır, ancaq bu zaman dilin daşıyıcılarını və etnopsixoloji kollektivin üzvlərini mənəvi səviyyədə birləşdirən mənəvi qalıq qalır. Deməli, konseptin dil səviyyələrinə görə araşdırılması mütləq işdir, amma bununla da iş bitmir. Bu və ya digər konseptin təhlili üçün ən vacib material atalar sözləridir.

*“Ailə” anlayışı aşağıdakı kimi açılır: “AİLƏ ər-arvad, uşaqlar və digər yaxın qohumlardan ibarət olub birlikdə yaşayan insanlar qrupudur”*⁴. Nümunədəki tərif Kiçik rus akademik lüğətindən verilir və ailə sözünün əsas nominativ mənasını ifadə edir. Bütün qalan mənalar bu mənadan törəyib. Verilən nümunədə “valideynlər”, “uşaqlar” və “birlikdə yaşayış” kimi toplu mənəli isimləri fərqləndirmək olar. “Yaxın qohumlara” gəldikdə isə bu əlamət son dərəcə amorf xarakter daşıyır və kiminsə obrazına konkret olaraq diqqət cəlb etmək imkanı vermir. Beləcə, bu “yaxın qohumlar” adı altında valideynlərin valideynləri, yəni baba və nənələrin nəzərdə tutulduğunu düşünmək mümkündür, lakin bu valideynlərin bacı və

---

⁴ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cilddə]. / – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2006. – s. 45.

qardaşları da ola bilər. Digər tərəfdən, birlikdə yaşayan insanların statusu qabardılır.

D.N.Uşakovun lüğət məqaləsi bir qədər başqa şəkildə qurulub ki, bu da intensionalın xarakterində əks olunmur:

“1. Valideynlər, uşaqlar, nəvələr və yaxın qohumlardan ibarət olub birlikdə yaşayan insanlar qrupu/məs. Ümumi maraqlar uğrunda sıx birləşmiş təşkilat, insanlar qrupu. 2. Bir erkək və bir neçə dişidən ibarət ali canlılar qrupu (zool)”⁵.

Maraqlıdır ki, D.N.Uşakovda *ailə* sözü heyvanlarla bağlı işləndikdə “balalar” sözündən istifadə edilməsi əlaməti qeydə alınır. Bu da tərifin qeyri-dəqiqliyinə səbəb olur. Ancaq təqdim edilən məqalələrin təhlili “ailə” anlayışının xeyli əlamətlərini təyin etmək imkanı verir. Ehtimal ki, “yaxın qohumlar” yox, “valideynlər”, “uşaqlar” və “birgə yaşayış” vacib əlamətdir.

İngilis dilinin Oksford lüğətində *family* sözünün bir neçə mənası verilsə də, onların hamısı əsas nominativ məna ilə bağlıdır, yəni birlikdə yaşayan qohumlardan söhbət gedir. Məsələn, *birinci məna* “*a group consisting of one or two parents and their children*” (*bir və ya iki valideyn və onların uşaqlarından ibarət qrup*)⁶ kimi müəyyən edilir.

Gördüyümüz kimi, fərq ondadır ki, burada yaxın qohumların, habelə baba, nənə və nəvələrin mövcudluğundan söhbət getmir. Yəni yalnız iki nəsil göstərilir – valideynlər və uşaqlar. Digər fərq ondadır ki, valideyn bir də ola bilər. Lüğət tərtibçiləri bu fərqi də qeyd etməyi zəruri sayıblar. Halbuki ailə sxemi ancaq valideynlərdən (bir və ya iki) və uşaqlardan ibarətdir.

Dissertasiyanın ikinci fəslə **“Ailə” konseptinin semantik vahidlərinin konnotativ spesifik xüsusiyyətləri**” adlanır. Bu fəsil üç yarım fəsildən ibarətdir. Birinci yarım fəsil **“Freym çərçivə modelinin strukturu**” adlanır.

---

⁵ Ушаков, Д.Н. Толковый словарь русского языка: [в 3 томах] / Д.Н.Ушаков. – Москва: Вече - Мир книги, – т. 3. – 2001. – с. 200.

⁶ Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English / ed. by A.S.Hornby. – Oxford: Oxford University Press, – 2000. – p. 45.

Koqnitiv dilçilikdə əsas iş aləti yaddaşın operativ vahidləri – freymlər (stereotip situasiyalar, ssenarilər), konseptlər (sözün əhatə etdiyi bütün mənaların məcmusu), gəşaltlar (dünyanın fraqmentlərinin bitkin anlayışa qədərki obrazları) və b. olur⁷. Bu fəsil “ailə” freym modeli çərçivəsində ingilis sözlərinin, söz birləşmələrinin, frazeoloji vahidlərinin, atalar sözləri və aforizmlərinin mənalarında özünü göstərən ümumi və xüsusi xarakteristikaların aşkar edilməsinə həsr olunmuşdur.

Burada freym modelinin strukturu təsvir edilir və müəllif mövqeyi ortaya qoyulur. Müəllifin mövqeyinə görə, freym biliyin dildə realizasiyasını təmin edən linqvistik istiqamətli konseptdir. Burdaca ingilis linqvomədəniyyətində “ailə” freym modeli təqdim edilmişdir.

“Ailə” freym modeli kiçiklərin böyüklərə hörmətlə yanaşdığı, üzvlərinin biri-biri ilə qan əlaqəsində olduğu və bir-birilərinə qəlbən bağlı olan ailə münasibətlərini göstərir. Ailə münasibətləri qanunlarla yox, qohumların bu və ya digər vəziyyətlərdə necə davranmalı olduqlarını əks etdirən ənənəvi təsəvvürlərlə tənzimlənir.

Məlum olduğu kimi, “ailə” konsepti adlı başlanğıc anlayış sferası konseptin freym modelinə uyğun olaraq ailə tiplərinə görə terminallara bölünür: terminal 1 – müasir nuklear ailə; terminal 2 – patriarxal ailə; terminal 3 - nikah qohumluqları; terminal 4 – nəsil, klan.

Başlanğıc anlayış sferası:

Family 1.a group of one or two adults and their children living in the same home;

2. one's parents, grandparents, brothers and sisters, uncles, aunts, etc.;

3. all those people descended from a common person (ancestor)

Mənanın bölünməsi: Nuklear ailə — nuclear family

---

⁷ Veysəlli, F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2015.– s. 33.

Bu terminalda ailə bir dam altında yaşayan iki valideyn və onların övladları şəklində təqdim edilib. Bir ingilis üçün bu, qapalı məkandır – kainatın mərkəzi, ancaq ona məxsus, çox şəxsi, heç kəsə daxil olmağa icazə verilməyən, ailədaxili münasibətlərsə etibarlı şəkildə yad baxışlardan gizlədilir.

Valideynlər və övladlar – parents and children

Valideynlər və övladlar arasında olan soyuqluq uşaqlıqdan tərbiyə edilir. Buna görə də tez-tez valideynlər həyatlarını təklikdə başa vurmağa məcbur olurlar.

Bu yarımfəsildə father-mother, son-daughter, brother-sister konseptual sahələri başlanğıc anlayış sahəsində təhlil edilir.

İkinci fəslin ikinci yarımfəsli “**Ailə**” freym modelini təşkil edən terminalların strukturu” adlanır. Azərbaycan və ingilis ailələrində “əmi/bibi və s. – qardaş/bacı uşaqları” münasibətləri arasında analogiya apararaq qeyd etmək olar ki, Azərbaycan ailələrində münasibətlər sadələşdirilib, tez-tez rast gəlinən “sən” müraciət forması yaşından asılı olmayaraq, insanların yaxınlaşmasına imkan yaradır. İngilis ailələrində isə ünsiyyət zamanı daha kiçik məsafə (həm yaş, həm də qohumluq) onunla ölçülür ki, bu cür müraciəti yalnız böyüklər özlərinə icazə verə bilərlər, cavanlarsa – heç vaxt. Bizim fikrimizcə, məsələn, Azərbaycan dilinə tərcümələrdə, bu cür məsafə qradasiyalarını gözə çarpdırmaq üçün “siz” və “sən” əvəzliliklərinin istifadəsi daha məqsədə uyğundur.

Slot 1. Ər/arvad - husband (man) and wife

Verilmiş slot çərçivəsində ailədaxili münasibətləri analiz edərkən qeyd etmək lazımdır ki, ingilis ailəsində ər və arvad digər ölkələrdəki cütlüklərlə müqayisədə bir-birinin həyatına daha az müdaxilə edir. Ailədaxili ab-hava həddən artıq rəsmiyyətdən, bir növ, özünü müdafiə mexanizmi olan təmkinliliklə fərqlənir. İngilis karakterinin müsbət cəhətlərindən biri kimi tarazlılıq və asan yolla getməyi bacarmaq hesab edilir. Bu, etik meyarların emosionallıqdan daha öndə olduğunu sübut edir: “...for married woman should never love...”⁸.

---

⁸ Galsworthy, J. The Forsyte Saga / J.Galsworthy. – Oxford: Oxford University

Slot 2. Nikah – marriage

Ailə və nikah problemləri uzun müddət aristokrat konservatizm qanunlarının açıq şəkildə özünü büruzə verdiyi sahə olaraq qalmışdı.

Slot 3. Boşanma – divorce

Ənənəvi olaraq ailə qarşısında borc ingilislər tərəfindən müqəddəs hesab edilir və Britaniya cəmiyyətində bu qanunun pozulmasına çox ciddi yanaşırlar. XIX əsr ingilis ədəbiyyatına aid mətn xarakterli nümunələri müasir britaniyalı müəlliflərlə müqayisə edərkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, xəyanət problemi müasir tendensiyaların təsiri ilə yox dərəcəsinə endirilməyib, sadəcə onun həllinə baxış bucağı dəyişib. Əgər əvvəl boşanma ilə bitən ailə borcunun pozulması halları ingilis cəmiyyətini dəhşətə gətirirdi: *"A divorce! Thus close, the word was paralyzing, so utterly at variance with all the principles that had hitherto guided his life"*⁹.

Maraqlıdır ki, böyük şəhərdə yaşayan və yüksək dövlət vəzifələrini tutan şotlandlar ən azı karyeraları ilə risk edərək qanunazidd hərəkət etmiş və təqib olunan qohumlarına kömək etmişlər (bu, onların maraqları, şəxsi istəkləri xaricinə çıxsa və məmur olduqları üçün qanunlara riayət etməli olsalar belə). *"...but I would never deny he was a good chieftain to his clan. And what would the clan think if there was a Campbell shot, and nobody hanged, and their own chief the Justice General?"*¹⁰.

Lakin azərbaycanlılar üçün isə bu gün də qohumluq borcu anlayışı əhəmiyyətlidir. Qohumlar, ailələr bir-birinin xeyir və şərində yaxından iştirak edir, bir-birinə dəstək olmağa çalışırlar.

"Ailə" ingilis obrazlı sferasının emotiv komponentinin analizi onu göstərir ki, Britaniya cəmiyyətində ailə anlayışı dərin mənəviyyat, sosial sabitlik və sakitlik anlayışları ilə bağlıdır və bu aspektdə ailə, demək olar ki, tamamilə ev anlayışı ilə assosiasiya

---

Press, – 2008. – p. 105.

⁹ Galsworthy, J. The Forsyte Saga / J.Galsworthy. – Oxford: Oxford University Press, – 2008. – p. 140.

¹⁰ Dickens, Ch. David Copperfield / – Ch.Dickens. – Penguin, – 2004. – p. 202.

edilir. Ev isə istilik hissi, rahatlıq, yaxın, doğma, çox şəxsi olan bir şeylə bağlıdır. Təhlil edilmiş materialdan görüldüyü kimi, hissələrin və məkanın bu cür qapalı olması ingilis dili daşıyıcılarının mentalitetinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. “Ailə” konseptinin emotiv sferası müsbətdir.

“Qohumluq münasibətləri” ingilis konseptosferasında metaforik ifadə vasitələri” – ingilis dilli ədəbiyyata aid bədii əsərlərdə frazeologizmlər, atalar sözləri, məsəllər, obrazlı ifadələr korpusu nəzərdən keçirilir. Həmin bədii əsərlərdə metaforik formada nəzərdən keçirilən semantik sahəyə aid konseptlər təsvir olunub. Bu vahidlərin daxili formalarında isə “ailə” ingilis konsepti və nikah, ailə, qəbilə, qohumluq əlaqələri institutlarının milli-spesifik xüsusiyyətlərini təşkil edən semantik əlamətlərini aşkar edilir.

“Frazeoloji vahidlər ikinci dərəcəli nominasiya vahidləri olaraq mədəniyyəti konsept şəklində təqdim edir. Yəni mədəniyyət leksika və frazeologiyada konseptləşir, lakin frazeologiyada mədəni faktlara ekspressiv münasibət bildirilir, və buna görə də frazeoloji vahid kommunikativ effekt baxımından dilin daha güclü vasitəsidir”¹¹. Kifayət qədər çox sayda ingilis leksik və frazeoloji vahidləri Azərbaycan dilində tam və ya natamam ekvivalentlərə malikdir. Bu, dil daşıyıcılarında real gerçəkliyin xəyali təzahürlərinin üst-üstə düşməsi və “mədəni universalı” adlanan mədəniyyətin ümumi elementləri ilə izah edilir.

Elmi işdə təqdim edilmiş ifadə yaradıcılığının mədəni-semiotik əsası kimi müəyyən mədəniyyətə məxsus situasiyaların, hadisələrin, faktların tipik obrazlı ssenarilərindən təşkil olunmuş obrazlı sistem çıxış edir. Bu cür obrazlılıq, adətən, əyani-hissi xarakter daşıyır. Əyani-hissi obrazlılıq leksik və frazeoloji vahidlərin məzmun planını təşkil edən sosial münasibətlərin, şəxsiyyətin mənəvi dünyasının və digər mürəkkəb hadisələrin özünəməxsus təsvir dili qismində çıxış edir. *“Hər bir dil onun özünə xas təbiətə,*

---

¹¹ Məhərrəmov, M. Müasir dilçilikdə koqnitiv paradigmatmaya dair // – Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universitetinin “Elmi Xəbərlər”i, Sosial və humanitar elmlər bölməsi, – 2017. c.13, № 1, – s. 5.

xarakterik xüsusiyyətlərə, qayda-qanunlara malikdir... Frazeologizmlər sahəsində də dilləri fərqləndirən cəhətlər çoxdur, lakin müxtəlif dillərin frazeologizmləri arasında oxşar cəhətlər də yox deyildir”¹². Ona görə də dil vahidlərinin təhlili və seçilməsi üçün metaforanın semantik strukturunun aşkar edilməsi metodikasından istifadə etmişik.

Aparılan tədqiqatın perspektivlərini dissertasiyada istifadə olunan təhlil metodu və prosedurlarının “şəxsiyyətlərəarası münasibətlər”, “statut-rol münasibətləri”, “etnoslar arasındakı münasibətlər” və digər konseptosferalara da şamil edilməsində, həmçinin əldə edilən nəticələrin digər linqvomədəniyyətlərə də ekstrapolyasiya etmək imkanlarının yaranmasında görürük.

İkinci fəslin üçüncü yarım fəslində **“Müntəzəm çoxmənahlıq nəzəriyyəsi və konseptual metaforanın koqnitiv tədqiqi”** adlanır.

Bu yarım fəsildə Ceyn Ostenin “Mensfeld parkı” romanı nümunəsində “Ailə” konseptinin müəllif baxışındakı interpretasiyasını təqdim edirik. Burada C.Ostenin yaradıcılığında aşkar olunan və öz əksini tapan dəyərlər sistemi əsasında yazıçıya xas dünyanın bədii mənzərəsi nəzərdən keçirilmiş, “ailə” konsepti öz bədii realizasiyası və yaradıcı təkamülü planında təhlil edilmişdir. Verilmiş konseptin strukturunda üç mikrokonsept – “Övladlar”, “Validənlər” və “Nəsillərəarası münasibətlər” nəzərdən keçirilir.

Ceyn Ostenin romanları (Jane Austen, 1775–1817) dövrümüzdə də oxucular tərəfindən maraqla qarşılanır. Belə ki, onlar öz aktuallığını itirməyən ümumbəşəri dəyərlərə həsr edilmiş, tarixi-ədəbi inkişafda qadın şəxsiyyəti konseptinin təkamülünü üzə çıxarmışdır. Peşəkar tədqiqatçıların marağı Ceyn Ostenin XIX - XX əsrlərdə ingilis realistik nəsrini zənginləşdirən yeni mövzuları, motivləri və üsulları uğurla qələmə alması fikrinə əsaslanır.

Son zamanlar konseptin mədəniyyətin mental kateqoriyası kimi öyrənilməsi ədəbiyyatşünaslıq və linqvokulturologiyanın prioritet

---

¹² Телия, В.Н. Русская фразеология: Семантические, прагматические и лингвокультурологические аспекты / В.Н.Телия. – Москва: Школа «Языки русской культуры», – 1996. – с. 3.

istiqamətlərindən birinə çevrilib. Ceyn Ostenin yaradıcılığı ümumilikdə və onun romanlarının konseptosferası kifayət qədər öyrənilməmişdir. “Ailə” konseptinin seçilməsi bununla şərtlənir ki, C.Osten romanlarının əsas ideya-bədii məzmunu, habelə müəllifin etik və sosial mövqeyi bu konseptin bədii təzahürü ilə bağlıdır.

Dissertasiyada C.Ostenin nəzərdən keçirilən yazıçı dünyasının ədəbi mənzərəsi nisbətən sonrakı romanlarına (“Mensfild parkı”, “Emma”, “Qürur və Qərəz”, “İdrakın dəlilləri”) aiddir və vahid bir “mikromətn” kimi təqdim edilmişdir. Məqsədimiz – “Mensfild parkı” romanının orijinal mətnində “ailə” konseptinin analizi əsasında verilmiş anlayışların yazıçı dünyasının ədəbi mənzərəsindəki rolunu və yerini aşkar etməkdir.

Burada konseptin əsas definisiyası qismində B.M.Pimenovanın təklif etdiyi tərif götürülmüşdür: *“Ədəbi konsept bədii əsərdə verballaşan dünyanın individual-müəllif mənzərəsinin dəyəri ilə mühüm, bir tərəfdən ümumi qəbul edilmiş mənalara, digər tərəfdən isə reallıqda yaşanmış subyektiv müəllif təcrübəsini özündə ehtiva edən mental vahid kimi başa düşülür”*¹³.

Y.Stepanova görə, konsept insan şüurunda özünəməxsus mədəniyyət topasıdır (mədəni mühitdir) və mədəniyyət *“insanın mental aləminin” tərkib hissəsidir. Alimin fikrincə, həm qədim, həm də müasir konseptlərin məzmununu əhatə edən anlayışlar, mənalara, baxışlar spektri konseptləri mədəniyyət faktına çevirir; konsept emosiya, simpatiya və antipatiya, bəzən də konfliktlər predmeti kimi mövcud olur*¹⁴.

“Konsept” termininin özü universaldır və koqnitiv baxımdan mürəkkəb və ziddiyyətli təbiətə malikdir: o, operativdir və eyni zamanda, insan təcrübəsinin nəticələrini əks etdirir, invariant təmələ malikdir və bununla belə, daim dəyişir. Yuxarıda qeyd etdiklərimiz

---

¹³ Пименова, М.В. О типовых структурных элементах концептов внутреннего мира // – Кемерово: Язык. Этнос. Картина мира: Сборник научных трудов (Отв. ред. М.В. Пименова), –2003. – с. 28.

¹⁴ Степанов, Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики / Ю.С.Степанов. – 5-е изд. – Москва: Едиториал УРСС, – 2005. – с. 29.

bütövlüklə “ailə” konseptinə də aiddir. C.Ostenin “Mensfild parkı” romanına münasibətdə verilmiş konsepti həm Azərbaycan, həm də ingilis mədəniyyətlərinin bazis arxetiplərindən biri kimi qəbul edirik və bu konsept özündə (bizim təsəvvürümüzdə) üç mikrokonsepti birləşdirir:

1. Mikrokonsept “ÖVLADLAR”.
2. Mikrokonsept “VALİDEYNLƏR”
3. Mikrokonsept “NƏSİLLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏR”

Romanın mətninin mədəni kodu ailə həyatının müxtəlif spektrləri barədə müəllifin təsəvvürünü əks etdirir: ər və arvad arasında münasibətlərin xarakteri, qadının taleyi və onun ailədəki vəziyyəti, uşaqların tərbiyə edilməsi, personajların daxili aləmlərinin mürəkkəbliyi, qəhrəmanların hiss və həyəcanlarının nüansları, onların adi və ekstraordinar situasiyalarda davranışları.

Birinci mikrokonsept dedikdə, kiçik yaşlı nəslin nümayəndələri obrazlarının yaradılma xüsusiyyətləri və onların öz aralarında münasibətləri başa düşülür. O, Fanni Prays, Edmund, Tom, Culiya və Mariya Bertranlar, Meri və Henri Kroford, mister Raşuot obrazları ilə təmsil olunub.

Ceyn Ostenin romanlarında XIX əsrin gənc nəslinin mentalitetinə xarakterik fikir təqdim edilmişdir – onlar üçün uğurlu evlilik həyatda əsas məqsəddir.

Müəllif inkar etmir ki, nikah insan həyatında gərəklidir, lakin o həm də, qeyd edir ki, bu, yeganə məqsəd olmamalıdır, özünü reallaşdırmağa can atmaq, özünütəhsillə məşğul olmaq, öz mədəni səviyyəsini artırmaq və mənəvi keyfiyyətlərini yüksəltmək də vacibdir. Bu ideya Ostenin digər romanlarının protaqonistləri kimi, dərk etmək, düşünmək və özünütəhlil bacarıqlarına malik baş qəhrəmanın obrazında öz təcəssümünü tapır. Fanni zəngin daxili aləmə malikdir, digər insanları isə, ilk növbədə, onların mənəvi keyfiyyətlərinə görə qiymətləndirməyə meyillidir. Romanda sakit və düşüncəli Fanniyə onun yüngülxasiyyətli kuzenləri – Mariya və Culiya Bertram – qarşı qoyulur. Bununla belə, müəllifin hər hansı bir qəhrəmanın lehinə açıq fikir yürütməkdən qaçmasına baxmayaraq,

görünən odur ki, o, baş qəhrəmanın davranış ardıcılığını daha düzgün hesab edir.

Beləliklə, biz kiçik yaşlı nəsil personajları sistemini müəyyən bir oppozisiya şəklində nəzərdən keçirə bilərik, bir tərəfdə düşüncəlilik, altruizm kimi keyfiyyətlərə malik (Fanni Prayz, Edmund Bertram), digər tərəfdə isə yüngülxasiyyətli və eqoist qəhrəmanlar qərarlaşıblar (Mariya, Culiya və Tom Bertramlar).

Dissertasiyanın üçüncü fəslı **“Azərbaycan və ingilis dil mənzerəsində “ailə” konseptinin metaforikləşməsi”** adlanır. Üçüncü fəsil dörd yarım fəsildən ibarətdir. Üçüncü fəslin birinci yarım fəslı **“Ailə konseptinin metaforik ifadə vasitələri”** adlanır. Ailə konseptinin metaforikləşməsindən bəhs etməzdən əvvəl, metaforikləşmənin funksiya və tipləri haqqında çox qısa bir məlumat vermək yerinə düşər. *“Metaforikləşmə dilin lüğət tərkibini yeni terminlərlə zənginləşdirən amillərdən biridir. Dildə ümumişlək sözlərin terminlərə çevrilməsi prosesində semantik motivləşmə baş verir. Məlum olduğu kimi, dillər arasında motivləşmə olmadıqda söz hazır şəkildə bir dildən başqasına keçir. Müxtəlif sistemli dillərdə motivləşmiş vahidlərin mövcudluğu təsadüfi deyildir. Belə dil vahidlərinin varlığı təbiət hadisələrinin təfəkkürdə ümumi inikas qanunauyğunluqlarının nəticəsi kimi özünü göstərir”¹⁵.*

Predmet və hadisələrin daxili və zahiri bənzərliyinə, məntiqi-semantik əlaqələrinə əsaslanan əvəzetmə fiqurlarının yalnız xalis linqvistik substrat, söz-məna konfigurasiyaları kimi, təkrar, yenidən adlandırma və ya təsvir kimi deyil, bir koqnitiv paradıqma olaraq nəzərdən keçirilməsi, heç şübhəsiz, konseptual metafor nəzəriyyəsinin təməlinə dayanır. Diqqətəlayiq haldır ki, son dövrlərdə yazılmış ən möhtəşəm elmi, publisistik, fəlsəfi əsərlərin lüğət tərkibi ad, epıqraf və başlıqlarından tutmuş sonuna qədər sintaqmatik və paradıqmatik leksik, üslubi metaforik ifadələrlə şəbəkə şəklində dolanmışdır. Məs., 2011-ci ildə Azərbaycanda nəşr olunmuş

---

¹⁵ Osmanova, F.İ. Metaforikləşmə dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən amil kimi (Azərbaycan dili materialı əsasında): / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyanın avtoreferatı) / – Bakı, 2014. – s. 7.

mükəmməl bir tarixi əsərin dili buna bariz sübutdur: ad - İlham Əliyev: *"İpək Yolu sivilizasiyası və Azərbaycan diplomatiyası"*; epigraf - "Bu gün bizim strateji seçimimiz Avropaya, Avropa ailəsinə, strukturlarına inteqrasiyadır"; başlıqlar - *"İpək diplomatiyası"*, *"Bölünmüş yurtdun bütövlük nəğməsi"*¹⁶.

Sosiomorf metaforları: *ailəvi nevrastensiya və s.*

Tədqiqatın üçüncü fəslinin ikinci yarımfəslə **"Azərbaycan və ingilis dillərində "ailə" konseptinin reprezentasiya olunmasının təhlili"** adlanır. Son on ildə dil, mədəniyyət və təfəkkür arasında qarşılıqlı əlaqə məsələsi kifayət qədər aktualdır. Xalqın bütöv dil şüurunun məzmununun öyrənilməsində koqnitivistika xüsusi yeri məhz konseptlərə ayırır, çünki dünyanın dil mənzərəsini də məhz konseptlər vəhdəti təşkil edir. Konsept dedikdə, biz ideal obyektlərin düşüncə (*təfəkkür*) modelini, dünyanın dil qavrayışı kateqoriyasını nəzərdə tuturuq. Dünyanın obrazlı modelinin məhsulunun və milli-mədəni mentalitetin "yaradıcısı" da məhz həmin kateqoriyadır. Linqvokoqnitiv fenomen (*hadisə*) olaraq konsept yaddaşın, mental leksikonun, dilin konseptual sisteminin, insan psixikasında əks olunmuş dünyanın bütöv bir mənzərəsinin operativ, məzmun vahididir. Linqvomədəni konsept şüurda mövcuddur, mədəniyyətin təsiri tərəfindən müəyyən, qanunauyğun formalar əldə edir və dil vasitəsilə "maddiləşir".

"Ailə" konsepti hər bir xalqın dünyagörüşü və xarakterini təşkil edən ən mühüm elementlərdən biridir. Uşaqlara gəldikdə isə, bu, onlar üçün ən mühüm sosial institutdur. Bu, tam təbiidir, çünki ailə - cəmiyyətin yaşam formasıdır, o, öz spesifik xüsusiyyətlərinə malikdir və *"xalqların həyatında sosial, hüquqi, demoqrafik, mədəni cəhətləri özündə əks edən bir aynadır"*¹⁷.

İngilis dilində "family" konseptinin mənalar sistemini axtarmaq, üzə çıxarmaq məqsədilə bu sözün leksik mənalarının lüğətdə necə izah olunmasının təhlili aparılmışdır. Məlum olur ki,

---

¹⁶ Qocaturk, N. İlham Əliyev: *İpək Yolu sivilizasiyası və Azərbaycan diplomatiyası* / N.Qocaturk. – Bakı: Nurlan, – 2008. – s. 45, 51.

¹⁷ Михалева, М.В. Структура и содержание концепта «брак/marriage» в языковом сознании русских и американцев: / Автореферат диссертации кандидата филологических наук / – Курск, 2009. – с. 9.

İngilis dilində “family” sözü nikah, qan qohumluğu, yaxud övladlığa götürülmə ilə bir-birinə bağlı, ümumi təsərrüfat apararı və müəyyən sosial rollarla əlaqədə olan insanlar qrupunu nəzərdə tutur.

“Ailə” məfhumu, adətən, ər-arvad, valideyn, bacıları və qardaşları özünə daxil edir. “Ailə” konseptini tam öyrənmək üçün açar, prezentant sözlər seçilir. Bu sözlər - *mother, father; wife, husband, spouse, couple; daughter, son, child, baby, children; love, wedding, marriage; grandmother, grandfather, grandparents* - konseptin baza verballaşmasını həyata keçirir və uşaq poeziyasında mövcuddur. Onlar (ailə münasibətlərinin tipindən asılı olaraq) üç semantik sahə kimi - valideyn və övlad, ailə-qohumluq və ər-arvad münasibətləri kimi göstərilə bilər.

Ailə uşağa müstəsna təsir göstərir, onda ətraf həyat haqqında təsəvvür formalaşdırır. “Rock-a-bye, Baby” şeirində valideynlər sosial təbəqənin eyni pilləsində yerləşir və hər ikisi kübar cəmiyyətə məxsusdur. Körpə rahat yata bilir, çünki onun atası - zadəgandır, anası isə- kraliçadır. Kral ailəsində tərbiyə alan uşaq qızıl üzüklü xanımların və Zati-alilər üçün çalan təbilçilərlin əhatəsində böyüyür. Əsərin dinamikliyini onun kiçik yaşlı dinləyici üçün cəlbedici olan dəqiq ritmik rəsmi artırır.

Bu da kişi, yəni vurğu son hecaya düşən (*green, queen, ring, king*) və qadın – vurğu axırıncıdan qabaqkı hecaya düşən (*baby, nobleman, lady, drummer*) qafiyələrin çoxluğu və polisindeton üsulunun istifadə edilməsi (bağlayıcıların məqsədyönlü təkrarı) ilə əldə edilir. (Məsələn, ikinci dörd sətridə “and” tabesiz bağlayıcısının anafirik təkrarı).

U.S.Stonerin “Answers, Not Questions, Cause Trouble” (narahat edən suallar yox, cavablardır) istehzalı şeirində ana uşağından xahiş edir ki, o, atanı suallarla tənqə gətirməsin, çünki ata hər gün eyni suallara cavab verməkdən bezib. Ana uşağını inandırmağa çalışır ki, bu cür hərəkət atanın əhvalını pozur. Ailə başçısı uşağın bu suallarına necə cavab verəcəyini bilmir.

“No, Mother”, replied the inquisitive lad,

“It's the answers, not questions, that trouble poor Dad”.

(Xeyr, əziz ana - uşaq söyləyir: Atanı suallar yox, cavab narahat edir) *az*.

İngilislər ailədə sosial rolları artıq kiçik yaşından anlayır, dərk edir. Məsələn, “Bye, Baby Bunting” beşik mahnısında tənək quşunun ətcəbalası atasını ova yola salır. Ata evdovşanı ovlamağa gedir ki, onun dərisi ilə balasının üstünü örtsün. “A- *hunting*” zərfi burada gerunddan a - prefiksi vasitəsilə əmələ gəlir və hərəkəti göstərir. Bu, ingilis folkloru üçün səciyyəvi xüsusiyyətdir. Alliterasiya (eyni tipli samitlərin mətn parçasında işlənməsi) burada artıq aparıcı fonetik vasitəyə çevrilir və partlayan “b” samitlərinin təkrarı nəticəsində əldə edilir: *bye, baby bunting, rabbit, baby, bunting*. Bu üsul uşağın şirin yatması üçün oxunan beşik mahnılarının monoton səslənməsini təmin edir.

İngilis mədəniyyətində ailənin təminatçısı vəzifəsindən başqa, uşaqların tərbiyəçisi rolu da məhz ataya ayrılır. “When Evening is Come” şeirində uşaqlar atanın gəlməsini səbirsizliklə gözləyir ki, (*have a go-to-bed play*) “yatmaq vaxtıdır” oyununu oynasınlar. Ata uşaqlara kitab oxuyacaq, ya da maraqlı hekayə danışacaq. İnversiya uşaqların oyuna cəlb olunmasını göstərir (*A book he will bring us, / A song he will sing us, / A story he'll tell us*). “And” tabesizlik bağlayıcısı və feillər sırasından ibarət paralel konstruksiyaların tətbiqi axşam oyunlarının müntəzəm oynanılmasını göstərir. “Us” və “we” əvəzliliklərinin təkrar olunması ailənin birliyini vurğulayır, onun hüdudlarını müəyyən edir.

Uşağın həyatında nənə və baba xüsusi rol oynayır. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində bu iki söz bir sözlə - “grandparent” sözü ilə göstərilir. “Grandparent” sözünün Azərbaycan dilinə hərfi tərcüməsi “böyük valideyn” olur. Nənələr nəvələrini əzizləyir, onları nazlayır, onlara hədiyyələr alır. Məsələn, “Little Girl, Little Girl” şeirində balaca qız nənəsigilə qonaq gəlir və nənəsi ona bir bidon süd bağışlayır. “Sağıcı nənə” adlı Azərbaycan uşaq mahnısında nənə ilə nəvənin münasibəti təsvir olunur. Mahnının sözlərində deyilir: “Sağıcıdır mənim nənəm, Köməkçisi mənəm, mənəm. Mən badyanı gətirirəm. Nənəmə tez yetirirəm.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin üçüncü yarımfəslə **“İngilis dilinin “Qohumluq münasibətləri” konsept sahəsinin ifadəsində metaforik vasitələr”** adlanır.

Metafor bədii ədəbiyyatda ən geniş istifadə edilən üslub vasitələrindən biridir. Metafor əsərdə parlaq, gözlənilməyən assosiasiyalardan irəli gələn çox dərin, emosional obraz yaratmağa imkan verir.

Metafor vahidlərinin tərcüməsində ən geniş yayılmış vasitə əvəzəndir. Əvəzəndirmə metaforik vahidlərin tərcüməsində orijinalda və tərcümə dilində metafor elementlərinin arasında leksik, yaxud assosiativ uyğunsuzluq yarandığı halda tətbiq edilir. *Məsələn: prepared to run upon and trample the invader to death* – irəli atılıb, yağını basıb, tapdalayıb öldürməyə hazır olanlar. Geniş mənada *run* feili qaçmaq, sərbəst hərəkət etmək mənasını daşıyır. *To run upon* ifadəsi *qaçmaq* sözü ilə tərcümə olunduqda, ekspressiya zəifləyir, hətta itir. Buna görə də tərcüməçi əvəzəndirmə tətbiq edərək, *run* feilini atılmaq sözü ilə tərcümə edir. *Invader* sözü, adətən, işğalçı, qəsbkar kimi tərcümə olunur. Romanın mətnində bu söz yad, yağ sözü ilə əvəz edilib, bu da tərcümədə cümlənin leksik məzmununu xeyli genişləndirir.

Tam tərcümə də metaforların tərcüməsində çox geniş yayılmış vasitədir. Bu transformasiya metaforik vahidlərin tərcüməsində iki dildə uyğunluq (uzlaşma) qaydaları və metaforda işlənən emosional-qiymətləndirmə məlumatının ifadə əhəmələri ilə üst-üstə düşəndə tətbiq edilir. Məsələn:

- *clear a reproduction of society in miniature* – bütöv cəmiyyətin miniatür şəklində dəqiq əks edilməsi;
- *gone in the heyday of his summer* – yayın qızgın çağında getdi;
- *He crowned his labours with success.* – öz işinə (fəaliyyətinə) müvəffəqiyyətdən tac qoymuşdu.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin dördüncü yarımfəslə **“Azərbaycan ədəbiyyatında “ailə” konseptinin representasiya olunmasının təhlili”** adlanır.

İlyas Əfəndiyev əsərlərində insani borc, vətəndaş vəzifəsi, fərdi və cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətləri, ailə və əxlaq problemləri barədə həmişə geniş söhbət açır, o, öz qənaətlərini məhz yeni bədii obrazlar vasitəsilə, özünəməxsus orijinal üslubda ifadə edir.

Ailə bizim mentalitetdə ən öndə duran faktorlardan biridir və Azərbaycan milli təfəkkürünün daşıyıcısı olan qadın cəmiyyətdə qazandığı nüfuzun, tutduğu mövqenin dərəcəsindən asılı olmayaraq ailə qurmadan özünü qanadları qırılmış quş kimi hiss edir. Bu natamamlıq kompleksini qadın ana olanda, cəmiyyətdəki mövqeyini ailədəki nizama transfer edəndə də başqa kontekstdə yaşayır. Bəşəriyyətə sağlam ruhlu, sağlam əqidəli vətəndaş yetirməyə məsuliyyət daşıyan qadının potensial enerjisi kiçik dövlət sayılan ailəyə, onun qanunları çevrəsində yaşamağa transformasiya olunur. Bu, onun yetişdiyi ailə dəyərlərindən, qan və gen özəlliyindən, milli təfəkkür qatından, bir də dini mənsubiyyətindən irəli gəlir. Müqəddəs Qurani-Kərimdə də qadına göstərilən izzət və şərəfət, onun azad və sevimli olmaq haqqı daha çox ailə çərçivəsində təsdiqini tapır. Hətta hədislərin birində yazılır ki, “Allahın elçisinə “Ya Məhəmməd (s.), nədən Yer üzünə göndərilən 124 min peyğəmbərdən biri də qadın olmayıb” deyə soruşulduğu zaman o, “Allah qadını daha müqəddəs məqamla - Analıq məqamı ilə şərəfləndirmişdir” cavabını vermişdir. Yəni qadına İlahi tərəfindən həvalə olunan şərəfli bir missiya var ki, bu da Ana olmaqdır. Qadın Anadır və harada olmasından, hansı dini, irqi və ölkəni təmsil etməsindən asılı olmayaraq bu şərəfli borcun halallıq yükünü layiqincə daşımağa çalışmalıdır. Zənnimcə, məhz bu məqam qadının ruhsal-mənəvi dünyası ilə canlı yaşam stixiyası arasında harmoniya yaradan əvəzsiz vasitədir və ona istinadən yaşamaq hissi Şərq qadınını Qərb qadınından ayırır. Qərbdə öz azadlığı üçün mübarizələr aparan, hüquqlarının qorunması uğrunda coşqu nümayiş etdirən qadınlar ailədən çox zahiri həyata bağlanır. Bu günün özündə belə, sayı durmadan artan feminizm təşkilatlarının əsasında duran meyarlarda güclü mərkəzdənqaçma tendensiyası hiss olunur. Əlbəttə, bu, sovet dövründə qadına şamil olunan “çöl həyatı”nın alternativini deyil, burada qadının son məqamədək bir fərd olaraq azadlığı,

toxunulmazlığı və sərbəstliyi önə çəkilir. Amma sonda eyni nəticə hasil olur: qadın zərifliyindən, nəciblik və həssaslıq kimi məziyyətlərindən uzaqlaşaraq əks cinsin həmtayı olmağa başlayır. Necə ki, məşhur Yevtuşenko yazırdı: “Ah, qadınlar, qadınlar. Kişilərin başının tacı idiniz. O qədər “bizə azadlıq” dediniz ki, başlarından götürüb qoydular öz yanlarına, oldunuz onların tayı...”.

Azərbaycanda elə ailələr var ki, onun çox sağlam, nümunə ola biləcək dəyərləri, meyarları var. O dəyər və meyarlardan biri nikahdır. Nikah bizim üçün yalnız rəsmi sənəd deyil, həm də iki insanı ömürlük bir-birinə bağlayan, nəsil artımına, gələcəyin vətəndaşını yetişdirməyə, onu layiqli övlad kimi tərbiyə etməyə məsuliyyət daşıyan möhürdür. Ümumiyyətlə, azərbaycanlı ailəsinin əsasında, onun təməlinin möhkəmlənməsində uşaq amilinin rolu böyükdür və nikah olmadan doğulacaq uşaq Azərbaycan ailəsinin meyarlarına sığmır. Bu kontekst Anarın “Bəsmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” romanında Dadaş kişinin Zaura dediyi mülahizələrində də əksini tapıb: “...inan mənə, bir gün hər şey sona yetir, ən çılğın ehtiras belə bitib tükənir və əgər kişiylə qadını ehtirasdan başqa heç nə bağlamırsa, yəni ailəyə uşaqlarla, nikahla bağlı deyillərsə, onda bu cür əlaqə elə bir dəhşətli işgəncəyə çevrilir ki, gəl görəsən».

“Böyük dayaq” romanından bir fraqmentə müraciət edək.

Rustəm kişinin ailəsi ilə söhbətindən görürük ki, böyük nəslin ailə ənənələrinin qorunub saxlanması fikri, “*Mənim ailəm bu yumruq kimidir. Barmağımın biri açılrsa, kəsib ataram*”¹⁸ sözlərindən də məlum olduğu kimi, gənc nəslə ötürülür.

Yeganə İsmayılova “Dədə Qorqud kitabı” və müasir Azərbaycan ədəbi düşüncəsi” məqaləsində V.İbrahimovun rəhbərlik etdiyi “Bakı “Yuğ” teatrında “Kitabi-Dədə Qorqud” 313 dastanının “Bamsı Beyrək” boyuna istinadən səhnələşdirdiyi “Oğul” tamaşası da bir sıra yaxşı cəhətləri ilə seçilir. Burada oğul igidliyi, dəyanəti ilə yanaşı, ana müqəddəsliyi, ana ürəyi, ana məhəbbəti öz əksini tapmışdır. Ailənin kişi ilə tamhüquqlu üzvü olan ana yalnız

---

¹⁸ İbrahimov, M. Böyük dayaq / İbrahimov M. – Bakı: Uşaqgəncnəşr, – 1957. – s. 7.

tərbiyəçi deyil, həm də xilaskardır. Ana adı əsərdə çox qürurla səslənir. Ailə şərafəti, saf məhəbbət uğrunda mübarizə aparan ana həm də cəfəkeşdir, sədaqət rəmzidir, dözümlüdür.

Əzizxan Tanrıverdi “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası” kitabında “Dədə Qorqud” dastanından ailə konseptinə dair nümunələr gətirir: ocaq “Kitab”da ev-eşik, yurd, tayfa, nəsil mənasındadır (Ocağına bunun kibi övrət gəlməsün; Oğul, ocağım issiz qoma, kərəm eylə, varma). “Ocaq” sözü qərb ləhcəsində tayfa, nəsil mənasını eynilə saxlamaqdadır (Bizim ojağa haram tüşmə - Bizim nəslə haram düşmür).

Zaman keçdikcə insanların dünya barədə təsəvvürləri dəyişir. İndiki dövrdə ailə konsepti ailə-məişət zəminində törədilən ağır cinayətlərin təmsalında dəyişməyə başlayır, şübhəsiz ki, əvvəlki dövrlərlə müqayisədə. Belə ki, əvvəllər nadir hallarda baş verən cinayətlər sanki bu gün sürətlə artır. Əvvəlki dövrlərdə ailədə oğulun atanı, yaxud ananı öldürməsi az hallarda baş verirdisə, indi bu səpkili cinayətlərin sayında artım müşahidə olunur. Cəmiyyət bu halı necə həzm edir? sualı meydana çıxır. Cəmiyyət üçün çox arzu edilməz olan belə halların artması isə çoxlarını narahat edir. Təsəvvür bu halın səbəbini maddiyyat, ya da psixoloji amillərlə bağlayır. Beləliklə, təsəvvürdə ailə daxilində baş verən cinayətlərin kökündə genetik, sosial və psixoloji amillərin dayandığı vurğulanır. Həmçinin ailədaxili problemlər insanların psixikasına da güclü təsir göstərir.

Aydın bir həqiqətdir ki, hər hansı bir bütöv (ailə bir bütöv cəmiyyət kimi) haqqında hərtərəfli təsəvvürə malik olmaq üçün bu bütövü xırdalıqlarına qədər (ailənin üzvləri, qohumları) analitik təhlilə cəlb etmək lazımdır və əksinə, bizim hisslər, xırdalıqlar haqqında biliyimizin dərəcəsi onların əhatəsi, sinfi, yəni içində olduqları bütöv haqqında olan təsəvvürümüzdən asılıdır .

Nəticə olaraq aşağıdakıları göstərə bilərik:

Ailə sözünün mənası beynimizdəki təsəvvür sisteminin bir hissəsi kimi gerçəkləşir.

Ümumiyyətlə, bu yarım-fəsildə ailə konseptinin semantik yükü aşkarlanır. Bu konseptin Azərbaycan dilində ifadə imkanları

müəyyənləşir. Metaforik münasibətlər dəqiqləşir. Ailə külfət sinonim cərgələr təyin olunur.

Beləliklə, ailə konseptinin məntiqi-predmet mahiyyəti açılır. Sonda bu nəticəyə gəlmək olar ki, ailə konsepti dilimizdə leksik-semantik sahə yarada bilər.

Aparılmış tədqiqatdan aşağıdakı **nəticələr** əldə olunub:

1. Müasir linqvistikada konsept problemi tədqiqat üçün ən aktual və perspektivli sahələr sırasına daxildir. Konsept nəzəriyyəsi barədə vahid fikrin mövcud olmamasına baxmayaraq, aşağıdakı hallar ümumi qəbul edilmiş hesab edilir: konseptin şüura aid olması, onun dildə (heç olmasa qismən) obyektivasiyası; anlayışdan fərqli olaraq onun tərkibinə ancaq təsviri-klassifikasiya deyil, həm də hissi-iradi və obrazlı-empirik xarakteristikaların da daxil olunması. Konsept müasir linqvistikada variasiyalı şəkildə başa düşülür və onun öyrənilməsinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Biz konsept problemi üzrə müxtəlif baxış bucaqlarını müqayisə edərək və materialımızın spesifikasını nəzərə alaraq işimizdə konseptlərin öyrənilməsinə olan linqvomədəni və linqvokoqnitiv yanaşmaları birləşdirməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Konseptin şüur vahidi olduğu səbəbindən daha sərt strukturlaşdırılmasının mümkün olmadığı fikrini bölüşürük, lakin onun tədqiqat məqsədilə strukturlaşdırılmasının əsaslandırılmış olduğu qənaətinəyik. Tədqiqat işimizdə “Ailə” hiperkonseptinin rekonstruksiyası mənaya, anlayışa malik obrazlı tərkib hissələrin işlənilib hazırlanması və müqayisə edilməsi yolu ilə aparılır.

Azərbaycan və ingilis mədəniyyətlərində nəzərdən keçirilən hiperkonseptin təməl anlayış sferalarının analizi dünyanın ümummillil dil mənzərəsində (lüğət məlumatları əsasında) Ailə/Ev konseptlərinin rekonstruksiyasının nəticələrinin mərhələli işıqlandırılması əsasında qurulur.

2. Tədqiqat zamanı müəyyən edilmişdir ki, Ailə Azərbaycan və ingilis konseptləri ailə/nəsil, qəbilə/klan, tayfa–millət/nation sxemi üzrə eyni şaquli qohumluq strukturuna malikdir. Bu cür sxemlərdə ailə cəmiyyətin hər bir fərdindən böyük bir dövlətə qədər sosial münasibətlərin inkişaf yolunu özündə əks etdirən iyerarxik sistemin

bünövrəsi rolunu oynayır və bununla kifayətlənməyərək hiperkonsept terminləri ilə bu tədqiqat işinin çərçivələrinə, milliyyət, mədəniyyət və hətta zamanın xaricində bütün bəşəriyyətə də tətbiq edilə bilər.

Hər iki dil və mədəniyyətdə solumun xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, Ailə/Family konseptinin üfüqi kəsim əsasında üç növ qohumluq dayanır: birbaşa qan qohumluğu, birbaşa olmayan qan qohumluğu, evlilik vasitəsilə qohumluq, həmçinin ailə çərçivəsinə daxil olan qeyri-qohumluq münasibətləri.

Biz yuxarıda sadalanan qohumluq münasibətlərini nəzərdən keçirərək belə bir nəticəyə gəldik ki, hər iki dil mədəniyyətində əsas hesab edilən nuklear ailədir, çünki onun funksiyası nəslin enən xətt üzrə davam etdirilməsidir.

3. Tədqiqatımızın da göstərdiyi kimi, hər iki dil konseptosferaları daxilində Ər/Husband və Ata/Father konseptləri Ailə/Family konseptinin əsas komponenti qismində öz spesifik mənə fərqlərinə malikdir. Belə ki, Azərbaycan konseptosferasında Ər – döyüşçüdür, müdafiə edəndir. Ata konsepti öz üzərinə ailənin nüfuzlu başçısı və tərbiyəçisi funksiyalarını götürür. Husband konsepti isə etimoloji olaraq evin və torpaq sahəsinin sahib olmaq faktorunu əks etdirir və ingilis konseptosferasında, ilk növbədə, məhz evin sahibi vəzifəsindədir. Father konsepti mahiyyətcə bu konseptual əlaməti təkrar edir, çünki Azərbaycan ailəsindən fərqli olaraq ingilis ailəsində ata uşaqlardan daha çox ara distansiyasına malikdir və daha çox ailənin digər işləri ilə məşğuldur.

Arvad/Wife konsepti həm Azərbaycan, həm də ingilis konseptosferalarında daha az aktualdır, baxmayaraq ki, hər iki halda həyat yoldaşının ailə həyatında partner hüququ tanınır, lakin konseptin Ər/Husband konsepti ilə müqayisədə sosial rolu əhəmiyyətli dərəcədə azaldılıb. Ana/Mother konsepti hər iki dil mədəniyyətində övladları üçün həyatı vacib olan hər şeyin, gücün, qayğının və diqqətin mənbəyi kimi təqdim edilir.

4. Birbaşa qan qohumluğu konseptləri Oğul/Son və Qız/Daughter müxtəlif nəsillərdə oxşar konseptual əlamətlərə malikdirlər, lakin tədqiqatımız da göstərdiyi kimi, Oğul/Son

komponentinin koqnitiv xüsusiyyətlərinin ifadəlilik dərəcəsi əhəmiyyətli dərəcədə üstündür. Bu da onun nəslin davamçısı və varis olması ideyası ilə bağlıdır.

Azərbaycan konseptosferasında birbaşa olmayan qan və qeyri-qan qohumluğu konseptləri ingilis konseptosferası ilə müqayisədə daha əhəmiyyətli və daha statikdirlər.

Ev/Home konsepti Ailə/Family konsepti ilə bərabər, şübhəsiz ki, ən təməl, hər şeyi əhatə edən və yaqın ki, ən uzun tarixə malik konseptlərdəndir.

Tədqiqatımız zamanı əldə etdiyimiz məlumatlar göstərir ki, Azərbaycan insanının milli konseptosferasında “ev” anlayışı “ailə” mənasında çox böyük əhəmiyyətə malikdir və “həyat”, “yaxşılıq”, “Vətən”, “Tanrı”, “vicdan” kimi anlayışlarla bir sırada dayanır; azərbaycanlı üçün “ev” anlayışı həmişə maddi və şəxsidir, onun individual konseptosferasını əks etdirir.

5. Kommunikativ prosesdə tez-tez Ailə/Family və Ev/Home leksemlərinin neytralizasiyası baş verir və “evliklə dost olmaq” (ailəlikcə dost) idiomatik ifadəsi də buradan yaranıb.

“Ailə” lekseminin sinonimi həm də evin, ailənin, simvolu kimi qəbul edilən “ailə ocağı” idiomatik ifadəsidir.

Beləliklə, Ailə/Family və Ev/Home konseptləri sıx assosiativ və differensial əlaqələri ilə fərqlənilir. Bu da onların kəsişmə sferalarında Ailə/Ev-Family/Home hiperkonsepti qurmağa imkan verir.

6. Ailə sözünün mənası beynimizdəki təsəvvür sisteminin bir hissəsi kimi gerçəkləşir.

Ümumiyyətlə, bu yarım-fəsildə ailə konseptinin semantik yükü aşkarlanır. Bu konseptin Azərbaycan dilində ifadə imkanları müəyyənləşir. Metaforik münasibətlər dəqiqləşir. Ailə - külfət sinonim cərgələr təyin olunur.

Beləliklə, ailə konseptinin məntiqi-predmet mahiyyəti açılır. Sonda bu nəticəyə gəlmək olar ki, ailə konsepti dilimizdə leksik-semantik sahə yarada bilir.

Aparılmış tədqiqatdan aşağıdakı nəticələr əldə olunub:

7. “Ailə” konsepti, həqiqətən, tarixən formalaşmış və şifahi

şəkildə ifadə edilmiş məfhum-dil bütövlüyü kimi anlaşıla bilər. Bu bütövlük həyatın ən başlıca sahələri ilə bağlıdır, o, dil vasitələri ilə hərtərəfli düşünülür, sosial cəhətdən və subyektiv şəkildə qiymətləndirilir və fərqli istiqamətlərdə fəal və özünəməxsus şəkildə özünü göstərir.

Bu konsept baza konseptlərinə xas olan bütün əsas xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, “ailə” konsepti çoxmənalı sözlə ifadə olunur və bu mənaların hər birində vahid “ailə” məfhumu mütləq mövcuddur. Həmin məfhum da, öz növbəsində, dilin deyktik sistemi ilə əlaqələndirilir; insanın ən yaxın əhatəsini təşkil edən hadisələr dairəsinə daxil edilir; fəal, yaradıcı kateqoriya kimi üç istiqamətdə fəaliyyət göstərir; daha kiçik həcmli konseptlər, okkazional və fərdi-müəllif genişləndirilmələri yaradır, yəni “ailə” və ailə üzvləri artıq metafor və sxemlərin geniş dairəsi üçün təməl kimi çıxış edir; onun kökləri hər bir xalqın tarixinin dərinliklərinə gedib çıxır. Ailə məfhumu sosial cəhətdən qiymətləndirilir və sosial cəhətdən xarakterizə edilir; eyni zamanda, bu konsept özünün “antagonistini” yaratmaq bacarığına malikdir.

8. Aparılmış komponentli təhlil nəticəsində məlum olur ki, “ailə” konsepti kiçik konseptlərin əhatəsində mövcuddur - “ailə”, “soy adı”, “yuva”, “həyat”, “ev”, “sülalə”, “evdəkilər” və onların törəməsi olan vahidlər. “Qohum-əqrəbə” konsepti “qohumlar”, “əzizlər”, “yaxınlar”, “özünükülər”, “quda, qayın, və s.” kimi kiçik konseptlərlə möhkəm bağlıdır. “Nikah” konsepti “evlənmə”, “izdivac”, “toy”, “kəbin”, “nişan” və bir sıra başqa konseptlərin əhatəsində mövcuddur. Qohumluq terminlərinin şaxələnmiş sistemi “ailə” və “qohum-əqrəbə” konsept sahələrinin ümumi periferiyasını təşkil edir və qismən “nikah” konsept sahəsi ilə təmas yaradır.

9. Dissertasiya işi digər hiperkonseptlərin öyrənilməsində konseptoloji analizin tətbiq edilməsi imkanlarının gələcək tədqiqatları üçün perspektivlər açır. Ailə/Ev-Family/Home hiperkonseptinin assosiativ eksperiment və verilmiş hiperkonseptin dünyanın individual və qrup mənzərəsində əldə edilmiş məzmun və struktur məlumatları əsasında rekonstruksiyası istiqamətlərində gələcək tədqiqatı da az maraq və perspektiv daşımır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və müddəaları müəllifin Azərbaycanda və xaricdə dərc edilmiş aşağıdakı məqalələrdə və iştirak etdiyi beynəlxalq konfranslarda öz əksini tapmışdır:

1. Ailə konsepti linqvokulturoloji aspektdə // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVIII Respublika Elmi Konfransının materialları, – Bakı: – 19-20 dekabr, – 2013, – c. 2. – s. 154-157.
2. Ailə konsepti semantik münasibətlər çərçivəsində // – Bakı: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2014. № 2, – s. 265-267.
3. Ailə konseptinin ingilis və Azərbaycan dilləri frazeoloji sistemində verballaşması məsələlərinə dair // Ulu Öndər Heydər Əliyev irsində multikultural və tolerant dəyərlər, – Bakı: – 3-5 may, – 2016, – h. 1. – s. 224-226.
4. Müasir linqvistik terminşünaslıq nöqtəyi-nəzərindən konsept termininə aid tədqiqatçıların fərqli fikirləri // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVIII Respublika Elmi Konfransının Materialları, – Bakı: – 24-25 may, – 2016, – c. 2. – s. 42-43.
5. Ailə konseptinin bəzi məsələlərinə dair (Azərbaycan, ingilis və rus dillərinin materialları əsasında) // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2016. №9, – s. 153-157.
6. İngilis ədəbiyyatında və uşaq oyunlarında “ailə” konsepti // “Davamlı inkişaf və humanitar elmlərin aktual problemləri” adlı Respublika konfransının materialları, – Bakı: 24 oktyabr, – 2019, – s. 39-42.
7. The basis of the verbalization research concepts in linguoculturology // – St. Louis Missouri, USA: International journal of advanced studies in language and communication, – 2019. №2, – p. 7-10.
8. Концепт «семья» в английской языковой картине мира // – Киев: Научный вестник Международного гуманитарного университета, Серия Филология, – 2020. – № 44, – с. 152-155.
9. Kognitiv linqvokulturologiyada “ailə konsepti” anlayışı // – Bakı: Linqvistika problemləri, – 2021. c. 2, №1, – s. 142-152.

Dissertasiyanın müdafiəsi 27 sentyabr 2022-ci il tarixində saat 13⁰⁰ – da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı şəhəri, Az 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 8 iyul 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 5.07.2022
Kağızın formatı: 60x84 16¹
Həcm: 51 444 işarə
Tiraj: 100